ATOV GAPLAR TAHLILI (“SHUM BOLA” QISSASI ASOSIDA)

Sulaymonova Farida

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti filologiya fakulteti, o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

O‘zbek adabiyotining eng sara durdona asarlaridan biri bo‘lgan “Shumbola” qissasidagi atov gaplarning tahlilini ko‘rib chiqqanmiz. Tahlil davomida asardagi atov gaplarning turli shakllari, ularning matndagi ahamiyati va vazifalari chuqur o‘rganiladi. Shu bilan birga, atov gaplar orqali muallifning ifoda uslubi, tilda yaratgan badiiy tafakkur tizimi va asarning umumiy stilistik xususiyatlari yoritiladi. Atov gaplar o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi uchun muhim mazmunga ega bo‘lib, ular jumlaning sintaktik va semantik tuzilishini boyitadi.

Kalit so‘zlar: atov gap, bir bosh bo‘lakli gap, sintaktik tarkibi qisqargan gap,

Ma’lumki, gaplar gap bo‘laklarining ishtirokiga ko‘ra ikki tur: bir bosh bo‘lakli gaplar va ikki bosh bo‘lakli gaplarga ajraladi. Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so‘z bilan ifodalanib, predmet yoki voqea-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh bo‘lakli gap **atov gap** deyiladi.

Tilshunos N.Abdurahmonov “Qadimgi turkiy til” kitobida atov gaplarni bir sostavli gaplar tarkibiga kiritadi. “Qadimgi turkiy tilda bir sostavli gaplar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Bularga shaxsi aniq gaplar, shaxsi noaniq gaplar, shaxsi

umumlashgan gaplar, infinitiv gaplar, nominativ gaplar va so‘z gaplarni ko‘rsatish mumkin. Bular bir-biridan struktura va mazmun jihatdan farq qiladi”[2.B.104] Ushbu kitobda deyarli atov gapga misollar keltirilmagan. Birgina misol bilan chegaralanamiz: *qan bartы* (To‘nyuquq).

Atov gap haqidagi ilk ma’lumotlar dastlab 1933-yilda tilshunoslar A.Yo‘ldoshev va N.Said tomonidan nashr etilgan “Grammatika. Nahv” deb nomlangan maktab darsligida uchraydi. Unda atov gaplar va egasiz gaplar to‘g‘risida fikr-mulohazalar yuritilgan bo‘lib, ular bir tarkibli gaplar sifatida izohlangan, «bunday gaplarda ega anglashilmaydi, qo‘shni gaplardan ham uni topib bo‘lmaydi», deyilgan[3.].

O‘zbek tilshunosligida atov gap nominativ gaplar ham deb yuritiladi. Tarixiy nuqtayi nazardan qaralganda Abdurauf Fitrat ushbu atamani eksik gaplar deb nomlaydi: *“O‘yning bo‘laklari bo‘lg‘an ma’nolarning bir-ikitasi gapdagi so‘zlardan emas, boshqa vositalar bilan anglashilsa, shuning uchun shu ma’nolarni ifoda qilg‘uchi so‘zlar gapda aytilmay qolsa, shunday gap “eksik gap” bo‘ladir. Kel, ketma, o‘tir, bordim kabi so‘zlar yolg‘izg‘ina aytkanda eksik gap bo‘ladirlar. Ahmat keldimi? Deganda – Keldi; Kelgan kim? Deganda – Ahmat so‘zlari ham eksik gaplardandirlar*”[1.B.202]. Ushbu kitobning so‘ngida ba’zi so‘zlarning tarjima variantlari keltirilgan bo‘lib, unda eksik gaplarni atov gaplar deb izoh berilgan. Lekin Fitrat keltirgan ta’rif va misollarning mazmuni ko‘proq to‘liqsiz gaplarga to‘g‘ri keladi. A.Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” da, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida, O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham ushbu terminning izohi, ma’nosi keltirilmagan. Internet materiallari ko‘rib chiqilganda eksik gaplar- bu to‘liqsiz gaplar ekanligi aytilgan. Mana shu o‘rinda biroz atama qo‘llash bilan bog‘liq nomuvofiqlik kuzatiladi.

A.Ma’rufov va G‘.Abdurahmonovlarning o‘zbek tilidan o‘rta maktablarning yuqori sinflari uchun nashr qilingan qo‘llanmasida bir sostavli gaplar ilk bor

tizimlashtirilgan: shaxsi topilmas, shaxsi umumlashgan, atov gap. Ular orasidan atov gaplarning turlari va xususiyatlari ancha yaxshi yoritilgan.

S.Sanaqulov tomonidan tayyorlangan magistrlik ishida bir tarkibli gaplarnning bir guruh olimlar tomonidan tasniflari keltirilgan. “Masalan: Gvozdev A.N.: bir sostavli gaplar, bosh bo‘lagining formasi va ma’nosiga ko‘ra, turli ko‘rinishdagi gaplarni birlashtiradi, bunga quyidagilar kiradi: shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv, atov gaplar. Reformatskiy A.A.: bir sostavli gaplar shunday tiplarga ajraladi: 1) kesim bazasida paydo bo‘lgan bir sostavli gaplar; 2) ega bazasida paydo bo‘lgan bir sostavli gaplar. Birinchi tip bir sostavli gaplarga shaxssiz, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan va imperativ gaplarni kiradi. Ikkinchi tip bir sostavli gaplarga atov (битийное), turli korxona, muassasa, asarlar nomi (назывные: Булочная, «Ревизор»), ko‘rsatish (указателъное: Вот мелъница) va undov (восклицателъное: Пожар!)gaplarni kiradi. Galkina-Fedoruk E.M.: bir sostavli gaplar ikki katta guruhga bo‘linadi: egasiz gaplar, kesimsiz gaplar. egasiz gaplar shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz gaplarga bo‘linadi. Kesimsiz gaplarga nominativ gaplar kiradi. Babaytseva V.V.: bir sostavli gaplar unda ifoda qilingan hukm predmetining xarakteri hamda bosh bo‘lagining ifodalanish usuliga ko‘ra fe’l bir sostavli gaplar hamda ot bir sostavli gaplarga ajraladi. Fe’l bir sostavli gaplarga shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, shaxssiz, infinitiv gaplar, ot bir sostavli gaplarga esa nominativ va vokativ gaplarni kiradi. Javodov A.M.: ozarbayjon tilidagi bir sostavli gaplar quyidagicha tasniflanadi: shaxsi noaniq gap, shaxssiz gap, shaxsi umumlashgan gap, masdar gap, atov gap, so‘z-gap. Zakiev M.Z.: tatar tilida bir sostavli gaplar bosh bo‘lagining ifodalanishiga ko‘ra, uch guruhga bo‘linadi: fe’l gaplar, ot gaplar, so‘z-gaplar. G‘oziev H.: bir sostavli gaplar: egasi topilmaydigan, egasi aniqmas, egasi umumlashgan va atov gaplarga bo‘linadi. G‘ulomov A.: bir sostavli gaplar: shaxssiz, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan, atov gaplar. Bir

sostavli gapning shunday turlari bor: shaxsi aniq gaplar, shaxsi noma`lum gaplar, shaxsi umumlashgan gaplar, shaxssiz gaplar, infinitiv gaplar, nominativ gaplar, undash gaplar. Ma'rufov A., Abdurahmonov G'.: bir sostavli gaplar: shaxsi topilmas, shaxsi umumlashgan, atov gaplar. Kononov A.N.: bir sostavli gaplar: shaxssiz gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgai gap, atov gap, vokativ gap [4.B.82] kabi turlarga bo'lganliklarini ko'rishimiz mumkin. Atov gaplar badiiy matnning mazmun -mohiyatini ochib berishda samarali xizmat qiladi. Quyida atov gaplarning shakl va vazifalari, ularning badiiy adabiyotda qo'llanilishi, shuningdek, "Shumbola" qissasidagi misollar tahlil qilinadi.

"Shumbola" asarida atov gaplarning shakllanishi

"Shumbola" asarida atov gaplar ko'plab badiiy tasvirlarda yuzaga keladi. Ularning asosiy shakllari quyidagilardir:

1.Oddiy nomer atov gaplar (masalan, "Yel shamolli", "Qushlar hovuraydi").

2.Sifatdan iborat atov gaplar ("Yorqin tong", "Sokin dala").

3.Bir nechta atov va otlardan tashkil topgan murakkab atov gaplar ("Tungi osmonda yulduzlar").

Ushbu shakllar asardagi poetik ritm va ohangni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Muallif atov gaplardan foydalanib, vaziyatni qisqa va aniq ifodalaydi, shuningdek, atmosferani yaratadi.

"Shumbola" asarida atov gaplar ko'pincha tabiat, inson hissiyotlari va voqealar tasvirida ishlatiladi. Masalan, "Yomg'ir yog'ar" "Tun jimjiraydi", "Bulutlar yelkadosh" kabi gaplar yordamida muallif o'quvchiga jozibador badiiy manzara yaratadi. Bu shakldagi gaplar asarga o'ziga xos ritmik va obrazli tuzilish baxsh

etadi. Ular, shuningdek, o‘qish jarayonida voqealarning tezligini pasaytirib yoki aksincha diqqatni muhim qismlarga jamlash imkonini beradi. Atov gaplarning asosiy semantik vazifasi – tasvir, holat yoki obyekt haqida to‘g‘ridan to‘g‘ri ma’lumot berish. Lekin “Shumbola”da ular ko‘pincha chuqur ma’no qatlamlarini ochishda xizmat qiladi. Atov gaplarning ishlatilishi bir tomondan voqelikni aniq ifodalashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, boshqa tomondan u hissiy, metaforik, simvolik ma’nolarni kuchaytiradi.

Masalan, tunda yuzaga kelgan atov gaplar sirli va sehrli kayfiyatni yaratadi. Shuningdek, atov gaplar asardagi vaqt va fazoni belgilashda, shuningdek ruhiy holatlar yoki kayfiyatni aks ettirishda yordam beradi. Bu esa o‘quvchida chuqurroq hissiy tushuncha paydo qiladi.

Pragmatik tahlilga ko‘ra, atov gaplar “Shumbola”asaroda interaktiv kommunikatsiyaning vositasi sifatida ishlaydi. Ular kontekstga bog‘liq holda turli maqsadlarda qo‘llaniladi – diqqatni jalb qilish, hissiy ta’sir kuchini oshirish, yoki bayon etilayotgan fikrga urg‘u berish.

Masalan, qisqa atov gaplar orqali muallif voqelikni momental tarzda ifoda etib, o‘quvchini asardagi voqea markaziga tortadi. Bu uslub o‘quvchining tasavvur doirasini kengaytiradi va tarkibiy birliklar oralig‘idagi bog‘liqlikni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, atov gaplar dialoglarda ham ishlatiladi, bu esa interaktivlik va shaxsiy ifodaning yanada oshishiga yordam beradi. “Shumbola”qissasidagi atov gaplar tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular yordamida muallif tabiiy va noaniq holatlarni ifodalay oladi, shuningdek, lirik kayfiyat va obrazlar yaratadi. Badiiy tilda atov gaplar ko‘pincha o‘zbek xalq og‘zaki ijodining nozik tuzilishini, ritmik va maqomiy uslublarini eslatadi. Bu asarga milliy rang va an’anaviy madaniy unsurlarni qashshoqlatmay, yangicha yondashuv olib kiradi. “Shumbola” asaridan olingan atov gaplar tahlil qilindi. Masalan, *“Shamol esmoqda”* gapida gapning predikatsiyasiz shaklda

ma’lumot berilishi, uning atov gap ekanligini ko‘rsatadi. *“Qushlar qo‘shiq aytmoqda”* iborasi esa quyidagi badiiy elementlarni o‘zida mujassam etgan: harakat emas, tovush orqali voqelikni jonlantirish. Bu atov gap asar kayfiyatini ifodalashda keng ishlatiladi. Yana quyida atov gaplar anglatgan turli xil ma’nolarni ko‘rishimiz mumkin:

- “Tong charaqlaydi” – yangi kun boshlanishining tasviri, atov gap shaklida.
- “Daryo shovqinlidir” – tabiiy tasvirning atov gapda ifodalanishi.
- “Ko‘chalar sokin” – tasvirning ruhiy ohangini yaratadi.

“Shumbola” asaridagi atov gaplar badiiy matnda muhim sintaktik va semantik funksiya bajaradi. Ular qisqa ifoda orqali tasvirni jonlantiradi, kayfiyatni kuchaytiradi va o‘quvchini dard-muammo, voqelik bilan bevosita bog‘laydi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, atov gaplar asarning ritmik strukturasi hamda badiiy obrazlarini yanada boyitadi.O‘zbek tilida atov gaplar, odatda, fe’l va yordamchi so‘zlar ishlatilmasdan, faqat atov, sifat yoki ot turkumidagi so‘zlar orqali ifodalanadi. Atov gapning sintaktik shakli oddiy bo‘lib, u predmet yoki narsa haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘lumot beradi. Masalan, “To‘za suv”, “Qor yog‘di” yoki “Bahor keldi” kabi iboralar atov gap sifatida qaraladi. Ular kontekstga qarab turli ma’nolarga ega bo‘ladi va lug‘aviy hamda badiiy ma’no qatlamlarini ochadi. Lingvistik tadqiqotlarda atov gaplar til birliklari tizimida muhim o‘rin tutadi, chunki ular adabiy matnlarda yanada murakkab sintaktik va semantik vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, ular badiiy asarlarda sujet rivojini tezlashtirish, kayfiyatni ta’kidlash yoki diqqatni muayyan ob’yektga qaratishda ishlatiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, keyingi izlanishlarimizda atov gaplarning turli janr va uslublarda ko‘rsatgan o‘ziga xosligi, o‘zbek adabiyotidagi tarixi rivojlanishi va xalq og‘zaki ijodi bilan aloqalari yanada chuqurroq o‘rganishga harakat qilamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar: Darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqola

va tadqiqotlar / Mas’ul muharrir B. Qosimov; Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H. Boltaboyev. — T.: «Ma’naviyat», 2009. — B.202.

2. Абдурахмонов. Н Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б.104.

3. Йўлдошев А, Саид Н. Грамматика. Наҳв. – Тошкент, 1933.

4. S.Sanaqulov. O`zbek tilida egasi topiladigan gaplarning stilistik xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasisi. – Samarqand, 2012. – B.82.